

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА**

Розглядаються найбільш відомі наукові теорії минулого та сучасності у контексті проблеми формування громадянських цінностей.

Основу єдинієї системи формування громадянських цінностей складає авторитаризм, іншої - теорія вільного виховання; останній факт лише підтверджує висловлену вище думку про те, що першопочаткова суперечність між почуттям громадянина та свободою особистості розвивалася з часом і сама стала джерелом розвитку уявлень про громадянські цінності. Тому варто відзначити, що сучасна вітчизняна педагогіка використовує поняття "громадянськість", "громадянське виховання" у дещо іншому сутнісному розумінні, ніж, наприклад, педагогіка радянського періоду. Така відмінність лежить передусім у площині цілемотиваційній. У радянський період сутність поняття "громадянські цінності" виводилася з державно-педагогічних потреб (формування людини-громадянина, поведінка якого спонукалася б не індивідуально-груповими, а колективістсько-державними інтересами, похідними від мети створення комуністичного суспільства. Тому до системи громадянських цінностей входили передусім соціальне схвалювана активність, законослухняність, ідеологічна, правова і моральна лояльність до держави, наближення до комуністичного ідеалу (класичним прикладом може стати відомий свого часу "Моральний кодекс будівника комунізму").

Формування громадянських цінностей здійснюється на всіх етапах розвитку особистості, але особливого значення має юнацький вік. Психологічні аспекти громадянської свідомості в юнацькому віці розвиваються в працях вчених психологів: А.Д. Андреевої, Л.І. Божович, А.Г. Ковальова, І.С. Кона, Г.С. Костюка, Л.І. Мнацакаян, С.Л. Рубінштейна, Л.М. Фрідмана, І.Ю. Кулагіної, П.Р. Чамати, І.І. Чеснокової. Проблеми становлення національної самосвідомості та громадянських якостей сучасної молоді в умовах розбудови української державності присвячені окремі наукові дослідження та публікації М.Й. Боришевського, О.І. Вишневського, Н.І. Косаревої, Л.В. Крицької, М. Мельникової, В.А. Поплужного, Б.М. Ступарика, Ю.Д. Руденка, Б.Г. Чижевського, О.В. Сухомлинської [1].

Завданнями статті є аналіз найбільш відомих наукових теорій минулого та сучасності у формуванні громадянських цінностей.

Єдине з фундаментальних устремлінь, яке А. Адлер виділяв у людині, це *прагнення до сили*. Воно протиставляється відчуттю меншовартості, яке охоплює людину в певні періоди життя. Якщо особі не вдається перемогти почуття меншовартості через здобуття успіхів у якійсь діяльності, а особливо, коли до цього додадуться неправильні методи виховання таких, як висміювання, упокорення, емоційне відторгнення, - з часом може виробитися *почуття неповноцінності* (комплекс неповноцінності). Але в людини навіть тоді зберігається прагнення до сили, при цьому вона може зреалізувати його засобом агресії.

Кожна людина має власний спосіб реалізації прагнення сили. Невпорядкована особа прагне до цього через егоїстичні вияви, часом через так звану втечу в хворобу. Нормальна особа, натомість, прагне до цілей, які мають суспільний характер [2].

Засновник теорії самонавчання, американський психолог Б. Скіннер наполягає на двох поглядах, типових для класичного біхевіоризму, вважаючи, що: а) дослідження, здійснені над тваринами, мають безпосереднє застосування в інтерпретуванні поведінки людини; б) схема поведінки, трактованої як реакція на подразнення, є, в принципі, цілком задовільна. Біхевіоризм у версії Б. Скіннера є поверненням до просвітницького сенсуалізму, особливо до його концепції людини як *tabula rasa* (Джон Локк) та переконання, що однакові суспільні обставини призводять до однакових реакцій людей, які перебувають у даному середовищі.

Деякими особливостями тлумачення громадянськості та громадянських цінностей вирізняється *теорія креативності* (Дж. Гілфорд, М. Вертгеймер, Дж. Уотсон). Згідно з характеристиками креативності у різних соціально-психологічних теоріях, вона є наслідком соціального навічання ("теорія переносу"), результатом комунікації особистості з оточуючим середовищем (екзистенціалізм), пристосування поведінки до нових умов за методом проб і помилок [3]. Щодо предмета нашого дослідження, то креативність можна представити як результат засвоєння досвіду життєдіяльності у суспільстві - а значить - засвоєння системи громадянських цінностей. Таким чином, креативність може бути характеристикою рівня розв'язання суперечності між свободою особистості та її громадянським обов'язком [4].

За *теорією А. Маслоу*, формування громадянських цінностей можна зарахувати до реалізації групи потреб у належності та потреб у захисті. Саме необхідність реалізувати потребу в належності змушує людину підсвідомо шукати соціальну групу, у якій вона найбільш психологічно комфортно почувається (реалізує потребу у захисті). З іншого боку, така соціальна група (держава, суспільство) вимагатиме певного стилю поведінки і певних цінностей - громадянських. Якщо така соціальна група сама адекватно сповідує громадянські цінності, процес набуття соціальної компетентності відбуватиметься успішно. Але на реалізації вказаних груп потреб цей процес не закінчується. Сформованість громадянських цінностей засвідчить факт реалізованості потреби в самоактуалізації - вищої відносно інших людських потреб.

У *психоаналізі З. Фрейда* знаходимо своєрідне ставлення до громадянських цінностей як до таких, що пригнічуються неусвідомленими потягами і бажаннями. Таким чином, у цій теорії свобода (Его) і наявний внутрішній контроль (Супер-Его), у тому числі громадянські цінності, знову, як і в античній філософії, опиняються в суперечності. Поведінка людини є результатом випадкових сил *id* і *superego*, регульованих через *ego*, яке виконує функції диспетчера довільних дій. Воно здійснює вчинки, мета яких — пристосування. Через нього особа включається в уго-

ду з реальним світом. Воно виконує дії, пов'язані з заспокоєнням потягу, шукає приємностей, але, водночас, під впливом *superego* впроваджує певні обмеження в поведінці. Внаслідок інтеграційної функції *ego* настає процес сублімації пристрасті, тобто переорієнтація інстинкту життя від первісних, біологічних та позасуспільних цілей до вчинків суспільновизначених, наприклад, на заняття мистецтвом, наукою, спортом тощо.

Якщо між перерахованими структурами панує рівновага, то людина досягає громадянської зрілості. У випадку надто сильного, загрозливого для *ego*, натиску сил *id* і *superego* спрацьовує так званий механізм оборони *ego*, яким фальсифікується правда про себе і вибираються так звані субститути, тобто особи чи предмети, які б ніби заспокоювали бажання, що випливають з *id* або *superego*. Людина навіть не здогадується, що задіяла оборонні механізми, але відчуває послідовні неприємні емоційні стани й страхи. Основними оборонними механізмами є усунення і відсунення.

Карл Густав Юнг (1875-1961 рр.), швейцарський психіатр, як і З. Фрейд, багато уваги присвячував несвідомому, підкреслюючи його доповнювальне відношення до свідомості. Завдяки неперервному рухові психічної енергії, психіка (*Psyche*) творить динамічну цілість, яка складається із взаємодоповнених свідомих і несвідомих психічних процесів. Несвідоме Юнг поділяв на *особисте* і *колективне*.

Ту частину *ego*, яка звернена до зовнішнього світу, К. Юнг назвав *персоною* (маскою). Вона охоплює пережиті від суспільства зразки поведінки. Ця роль визначена для неї суспільством. Щоб краще це зрозуміти, можна згадати давніх акторів, які надягали маски. Під маскою ж була жива людина. Отже, вони вбирали маски, щоб справляти враження на людей. Людина завжди одягає якісь маски, але якщо тих масок надто багато, то настає криза власної ідентичності, людина перестає розуміти, ким вона є в дійсності. Необхідним тоді стає процес пізнання, шукання себе самого.

Протилежністю маски (інша крайність) є *тінь* — архетип, утворений з пристрастей, приховуваний від суспільства. Наскільки маска є чимось рекламним, відкритим назовні, бо особа немовби залежить на її демонструванні, настільки тінь є чимось, що приховується від суспільства. Як архетип, тінь відповідальна за концепцію первородного гріха, а також за появу в свідомості думок, гідних осуду. Тінь, як зрештою й багато інших структур підсвідомості, досить часто людиною не усвідомлюється.

К. Домбровський, автор *теорії позитивної дезінтеграції*, виділяв у людині дві групи інстинктів: автотонічні й синтонічні. Автотонічні інстинкти мають егоцентричний характер, виявляються, наприклад, у тенденції самозбереження, сили. Інстинкти синтонічні, навпаки, є альтероцентричними, для них характерні: потреба симпатії, потягу до пізнання й релігійності, а також зацікавленість у суспільних інтересах. Деякі інстинкти знаходяться на межі цих двох груп, наприклад, сексуальні інстинкти в примітивній формі виявляють егоцентричні (автотонічні) тенденції, у той час, як більш зрілі їх форми пов'язані з тенденціями суспільними, синтонічними. Поміж відособленими групами, як і в їх межах, виникають конфлікти, які спричиняють дезінтеграцію особистості, а внаслідок цього відкривають можливості для її розвитку. Саму особистість К. Домбровський визначає як *самоусвідомлену, самообрану, самоутверджену, самовиховану єдність фундаментальних психічних властивостей, що реалізує конкретний ідеальний і суспільний, ідеал*. Умовою її розвитку є руйнування примітивно зорганізованих структур, тому *особистість має пройти через період дезінтеграції*, щоби прийти до нової, повторної інтеграції.

Рольова теорія процесу формування громадянських цінностей представлена науковим доробком *інтераціоналістів* (Ч. Кулі, Д. Мід). Згідно з основними положеннями цієї теорії, почуття громадянськості загалом та громадянські цінності зокрема виникають внаслідок рольової взаємодії членів соціальної групи, де є представник зі „значущою” поведінкою, яка наслідується; формування громадянських цінностей відбувається внаслідок „інтерацій” - комунікації між людьми у процесі набуття соціального досвіду.

Вітчизняна психолого-педагогічна наука також представляє цілий комплекс тлумачень сутності формування громадянських цінностей старшокласників. Психологічна сутність громадянськості, наприклад, - це усвідомлення й відчуття особою власної причетності до своєї держави. З іншого боку, держава є умовою задоволення особистісних потреб, залучає молоду людину до соціально-стратифікаційних процесів [5].

М.І. Боршчевський серед громадянських цінностей називає передусім такі: моральні, економічні, світоглядні, естетичні, валеологічні тощо. *І.Д. Бех*, *О.В. Киричук*, *В.Л. Потужний* вважають сутнісною характеристикою громадянських цінностей усвідомлення індивідом себе як суб'єкта державотворчого процесу. *О.В. Киричук* запропонував структурну схему громадянських цінностей, яка містить базові, самовизначальні, смислові та духовні складові.

Дехто з вітчизняних учених розглядає громадянськість як вияв внутрішньо-психологічної настанови особистості, а громадянські цінності - як джерело, двигун таких настанов. Зокрема, *А.І. Капська* вважає, що громадянські цінності притаманні кожній особистості, серед яких найбільш значущими вона називає: національну самосвідомість, повагу до свого народу, непримиренність до приниження національних символів, самоповагу й повагу до інших громадян своєї держави, прагнення внести посильний внесок у зміцнення держави, почуття справедливості, чуйності, милосердя. Такий підхід можна назвати соціально-педагогічним, оскільки він спирається на соціалізаційне тлумачення ціннісної складової структури особистості [6].

Важливою складовою громадянських цінностей деякі вчені вважають культурологічну. Так, *Г.О. Васківська* зауважила, що формування громадянських цінностей неможливе без залучення учнівської молоді до культурних надбань людства. При цьому стрижневою громадянською цінністю науковець вважає відчуття належності до певної нації, а, значить, до історії її культури, традицій тощо. Таким чином, цю концепцію можна окреслити як *соціокультурну*.

Можна виокремити серед наукових досліджень такі, що ототожнюють (у певному розумінні) громадянські цінності з національними. Зокрема, *С.П. Максимюк* визначила такі головні громадянсько-національні цінності старшокласників: національна свідомість, розвинена духовність, багатоаспектна соціальна культура (художньо-естетична, правова, екологічна тощо), розвиненість індивідуальних здібностей. Такий підхід до визначення громадянських цінностей ми будемо вважати *національним*.

Зміст виховання ґрунтується на дотриманні закону ієрархізму. Ієрархічну структуру виявляє людське суспільство, що включає п'ять рівнів: людина - родина - людська спільнота - нація (держава) - все людство. Це природна ієрархія, заперечити яку ніхто не може. Кожен із цих рівнів має свою групу цінностей. Життєдіяльність і процес саморегуляції людини поширюється на всі рівні ієрархії. Вона істота індивідуальна, але вона й істота родинна - стає такою внаслідок обмеження свого, індивідуального. Тобто, людина - істота суспільна (виробляє свій стиль суспільної поведінки). Вона - частка свого народу, громадянин держави. Нарешті, вона також причетна до вселюдства. Здатність людини до самореалізації у всіх цих сферах, оволодіння нею всією системою цінностей і кожною групою їх у цілісній ієрархії і є виховання [4]. Звідси, якщо вся система складає загальний зміст виховання, то окремі її групи є його аспектами. Таким чином, соціальне виховання включає (знизу до верху піраміди): а) виховання для життя особистого (виховання характеру); б) виховання для життя в родині; в) виховання для життя в людській спільноті; г) виховання, що впливає з потреб вселюдства (моральність). У цій піраміді чітко ідентифікуються два аспекти, які нас цікавлять: виховання для життя у людській спільноті; патріотичне виховання.

В їх основі лежать різні групи цінностей. Очевидно, що різниця між цими групами визначається змістом самих понять - "людська спільнота" й "нація" (держава).

Таким чином, наукові теорії як минулого, так і сучасності є підґрунтям для формування сучасних моделей формування громадянських цінностей дітей та підлітків у межах соціального інституту освіти української держави. Наукове обґрунтування процесу формування громадянських цінностей дозволить оптимізувати цей процес з метою розвитку громадянської культури сучасного старшокласника.

1. Цінності освіти і виховання: Наук.-метод.зб. / За заг.ред. Сухомлинської О.В. - К, 1997. - 352с.
2. Уайт П. Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства. - К: Вища школа, 2002. - 118с.
3. Современная западная философия: Словарь / Сост. Малахов В.С., Филатов В.П. - М: Политиздат, 1991.-414с.
4. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. - М, 1995. - 80с.
5. Завалевський Ю.І. Проблеми соціально-громадянського виховання особистості та підходи до її розв'язання в історії теоретичної думки // Педагогіка і психологія. - №4, 2002. - С.55-64.
6. Капська А.Й. Соціальна педагогіка. - Ніжин: Аспект, 2000. - 220с.

Матеріал надійшов до редакції 15.09.03 р.

Коренная Л.В. Формирование гражданских ценностей старшеклассников как научно-теоретическая проблема.

В статье рассматриваются наиболее известные научные теории прошлого и современности в контексте проблемы формирования гражданских ценностей.

Korinna L.V. The formation of civic values in senior pupils as scientific and theoretical problem.

The universally known scientific theories of the past and present are analysed in the context of the formation of civic values.